

Adam Michnik
Új evolucionizmus

1

Az a történelmi esemény, amelyet Lengyel Október néven szoktunk nevezni, a remény forrása volt, hogy a kommunista rendszer fejlődőképes. Ezt a reményt két elképzelésben, az evolúció két koncepciójában találjuk meg. „Revizionista” és „neopozitivista” felfogásnak nevezem ezeket.

A „revizionista” koncepciót sajátos „párton belüli” perspektíva jellemezte. Ez a politikai program formájában soha meg nem fogalmazott koncepció abból indult ki, hogy lehetséges a hatalomgyakorlás rendszerének humanizálása és demokratizálása, továbbá hogy a hivatalos marxista elmélet képes lesz elsajátítani a modern társadalomtudomány és bölcsélet fogalmait. A revizionisták nem akartak kilépni a kommunista párt és a marxista elmélet keretei közül: belülről kívánták elősegíteni a dogmák és a párt átalakulását a demokratikus formák és a józan ész irányába. Hosszabb távon e törekvés eredményeként a pártban a felvilágosult emberek és a progresszív eszmék váltak volna irányadóvá. Władysław Bieńkowski, aki ennek az irányzatnak egyik legtipikusabb képviselője volt, ezt szocialista felvilágosult abszolutizmusként határozta meg.

Stanisław Stomma, a másik evolucionista felfogás vezéregyénisége saját irányzatát „neopozitivistaként” jellemezte. Ez a neopozitivismus lényege szerint Roman Dmowski XX. század elején kidolgozott stratégiáját kísérelte meg átültetni az új történelmi-politikai viszonyok közé. Kiindulópontját a geopolitikai feltételek alkották, ő maga katolikus volt, s azt vallotta, hogy a katolicizmus a lengyel közélet tartós és megkerülhetetlen alkotóeleme, következésképp a „Znak” csoport vezetőjeként arra törekedett, hogy megismételje a nemzeti demokrata tábor egykori vezetőjének és ideológusának manőverét, és ahogy példaképe 1906-ban tagja lett a cári Dumának, ő is bevonult társaival együtt 1957 januárjában a Lengyel Népköztársaság Szejmjébe. A Stomma körül csoportosuló katolikus aktivisták célja olyan politikai mozgalom csíráinak a létrehozása volt, amely majd a kedvező pillanatban a lengyel nemzet élére állhat. Dmowski számára ilyen pillanat volt az első világháború kitörése; Stomma számára ez, például, a tömb szétesésének pillanata lehetne.

Az 1956 és 1959 közötti években Stomma elképzelését mérsékelt módon támogatta a katolikus püspöki kar, ami azoknak a jelentős engedményeknek volt az eredménye, amelyeket Władysław Gomułka csoportja tett a katolikus egyháznak. Stomma evolúciós felfogása a lényegben tért el a „revizionista” koncepciótól. A „neopozitivismus”

mindenekelőtt kimondta a lojalitás tételét a Szovjetunió mint orosz nagyhatalom iránt, ám egyúttal elvetette a marxista elméletet és a szocialista ideológiát. A revizionisták - éppen ellenkezőleg - jobban hajlottak szovjetellenes fellépésekre (például a „magyar kérdésben”), mint az antimarxizmusra. Ha képletesen a Szovjetunió állami szervezetét egyháznak tekintenénk, a marxizmus ideológiai elméletét pedig szentírásnak, akkor a revizionizmus az íráshoz lenne hű, jóllehet a maga módján értelmezné azt, a neopozitivizmus pedig az egyházhoz, abban a reményben, hogy az többé-kevésbé gyorsan el fog tűnni.

A két koncepció közös vonása volt, hogy fentről várta a változásokat. A „revizionisták” is és a „neopozitivisták” is arra számítottak, hogy a párt bölcs vezetői majd olyan realista politikát folytatnak, amely pozitív fejlődést eredményez, s eszükbe sem jutott, hogy az állandó társadalmi nyomás megszervezésével kikényszerítsék ezt az evolúciót. A kommunista Fejedelem józan eszére apelláltak, nem pedig a hatalmi apparátust ellenőrző független intézményekért folytatott harcra. Ha nem ezekből az alapelvekből indultak volna ki, a „neopozitivisták” és a „revizionisták” közéleti tevékenysége valószínűleg lehetetlen lett volna, de alapelveik szükségszerűképpen maguk után vonták a politikai és intellektuális vereséget. S ebben a vereségben egyként osztoztak az egyház „revizionista” kritikusai és az írás fő tételeivel vitába szálló „neopozitivista” opponensek.

2

A „revizionista” irányzatnak - negatív oldalai mellett - voltak határozottan pozitív aspektusai is. Nem feledkezhetünk meg sem az akkori revizionisták szellemi munkásságáról, sem az értelmiség jelentős csoportjainak revizionista ösztönzésből születő politikai aktivitásáról.

Az első körülmény teljesen nyilvánvaló: elegendő olyan szerzők kitűnő könyveit említeni, mint Leszek Kołakowski, Oskar Lange, Edward Lipiński, Maria Hirszowicz, Włodzimierz Brus, Krzysztof Pomian, Bronisław Baczko vagy Witold Kula. A tágan értelmezett revizionizmus irodalmi megnyilvánulásai voltak Kazimierz Brandys, Adam Ważyk, Wiktor Woroszyński vagy Jacek Bocheński művei. E könyvek - tudományos vagy művészi értéküktől eltekintve is - a hivatalos propaganda által támogatott eszméket terjesztették. Akármelyiket vesszük, annak, hogy megjelent a piacon, azonnal politikai jelentősége volt.

A lengyel tudományra és kultúrára gyakorolt pozitív hatásán kívül, a revizionizmus kedvezően hatott az állampolgárok politikai aktivitására is. Szembehelyezkedett azzal a magatartásmóddal, amely a passzivitást és a belső emigrációt választja, s a közéletben való kritikus részvétel mellett érvelt. A politikai aktivitás nélkülözhetetlen feltétele az a hit, hogy a

társadalom sorsa eredményesen befolyásolható. A revizionisták esetében ez a tényező a párt megreformálhatóságába vetett hit volt. Ma már világosan látjuk, hogy ez a hit hiú ábrándokra épült, valódi és pozitív produktuma volt azonban az állampolgári aktivitás és az ellenzéki magatartásformák nyílt demonstrálása 1956 és 1968 között. Ebben az időszakban az ellenzéki kezdeményezések pontosan ebből a környezetből indultak ki, nem pedig a rendíthetetlen és következetes antikommunisták köréből. Amikor azt vizsgáljuk, milyen felelősség terheli a baloldali lengyel értelmiséget a sztálinizmusért - ez a kérdés manapság gyakori vitatéma Lengyelországban akkor e fenti körülményt is érdemes figyelembe venni. Pontosán ezek a revizionista exsztálinisták alakították ki és terjesztették el értelmiségi körökben az ellenzéki magatartás modelljeit, amelyek idővel lehetővé tették az állampolgári élet újjászületését a súlyos lengyel valóságban.

Mindazonáltal a „revizionizmus” már gyökereit tekintve is sebezhető volt: sebezhető volt, mert azt hitte, a pártapparátus „liberális” szárnya által vallott törekvések és célok tökéletesen egybeesnek a „revizionista” értelmiség követeléseivel. Úgy vélem, hogy a „revizionisták” legfőbb bűne nem abban állt, hogy vereséget szenvedtek a hatalomért folytatott párton belüli játszmában - ebben nem is arathattak győzelmet, hanem e vereség jellegében: tudniillik egyes, a hatalmi és befolyásos pozíciókból eltávolított emberek vereségéről volt szó, nem pedig egy érett - baloldali és demokratikus - politikai platform vereségéről. Ilyen platformot a revizionisták sohasem fogalmaztak meg.

3

A revizionizmus végét az 1968. márciusi események jelentették. Akkor szakadt el a revizionista értelmiséget a párttal összekötő köldökzsínór. 1968 márciusa után soha komolyabb formában nem támadt fel a remény, hogy létezik haladó és demokratikus szárny a pártvezetésben. Azon kevesek egyike, akik később is megfogalmazták ezt a politikai reményt, Władysław Bienkowski volt, jóllehet a közvélemény az ő formuláiban - helyesen vagy helytelenül - inkább egyfajta védőszínt vélt felfedezni, mintsem valóságos számvetést. Egyébként Bienkowski, miközben saját publicisztikáit népszerűsítette, a politikai tevékenység tökéletesen új stílusát hozta létre. Azelőtt a revizionizmus íratlan szabálya volt a „párton belüliség”, vagyis a revizionisták lemondtak arról, hogy a „párton kívüli” közvéleményhez forduljanak. Bienkowski a régi formát új tartalommal töltötte meg; az ő felfogásában a „revizionista” hit, hogy létezik bölcs pártvezetés, átalakult az aktuális vezetők és ostobaságaik könyörtelen és szüntelen kritikájává. Egyrészt a hatalommal természetesen ellenséges eszméket hirdetett, egyértelműen ellenzéki programot

fogalmazott meg, másrészt viszont ez a program a hatalomnak, nem pedig a társadalomnak szólt. Bieńkowski munkáiból a pártunkívüli olvasó nem tudta meg, hogyan éljen, hogyan lépjen fel, mit kell tennie ahhoz, hogy elősegítse a demokratikus átalakulások ügyét.

4

Ugyanazon 1968-as évben, a revizionizmus halálának esztendejében a tüntető egyetemisták azt skandálták: „Egész Lengyelország a maga Dubčekét várja.” A cseh és szlovák kommunisták vezére egy időre a remény jelképe lett. Dubček és a Prágai Tavasz mítosza mind a mai napig jelentős funkciót tölt be Lengyelországban, noha ennek a mítosznak a lényege távolról sem egyértelmű. Ugyanolyan mértékben alapja ugyanis a sugárzó optimizmusnak, mint a legsötétebb pesszimizmusnak; érveket szállít a konformista magatartáshoz is, a hősie cselekedetekhez is. Miért van így?

Az 1956. októberi lengyelországi szovjet intervenció veszélye nemzeti hőssé avatta nálunk azt az embert, aki 1970 telén a politika színpadáról szégyentől és megvetéstől övezve, dicstelenül távozott. Ez a példa jól mutatja, mennyire kétértelmű bármely pártvezető hősi mítosza, hiszen jó okunk van feltételezni, hogy - a fegyveres beavatkozástól függetlenül - Csehszlovákiában is bekövetkezett volna a párt „haladó” szárnya és a párton kívüli ellenzék (KAN, diákmozgalmak) közti éles polarizálódás és nyílt konfliktus. Nehéz pontosan megjósolni a meg nem történt múltat, de az feltehető, hogy nem egy „dubčekista” rövid időn belül az engedetlen ellenzék megzabolázásával foglalkozott volna.

A „jó” pártvezető mítoszának a dolog természeténél fogva kétértelműnek kell lennie. Sokan, akik beléptek a Lengyel Egyesült Munkáspártba, így indokolták döntésüket: „Csak ezen az úton tudom szolgálni a lengyel demokrácia ügyét, hisz csak így leszek képes majd hatékonyan támogatni az eljövendő lengyel Dubček erőfeszítéseit”. Ám addig a demokrácia ügyének szolgálata a totalitárius hatalom kiszolgálásához vezet. De Csehszlovákia példájára hivatkoznak azok is, akik nem lépnek be a LEMP-be és fennen hirdetik abszolút antikommunizmusukat, miközben nagyon is ügyelnek rá, nehogy ellenzéki lépésekkel vagy viselkedéssel lehessen vádolni őket. Az ellenzékieket „politikai kalandoroknak” nevezik, Csehszlovákia és Dubček sorsa számukképp azt bizonyítja, hogy „itt semmi sem változhat meg”.

A csehszlovák lecke nekem mindenekelőtt a változás lehetőségét tanúsítja, bár egyúttal jelzi ennek korlátait is; jó példája annak, általában mennyire törékeny a totalitárius stabilizáció; de jó példa arra is, milyen kétségbeesetten és könnyörtelenül reagál az a nagyhatalom, amely fenyegetve érzi magát. A csehszlovák lecke az evolúció határait

szemlélteti, de bizonyítja azt is, hogy az evolúció lehetséges.

5

Érdeemes odafigyelnünk a „neopozitivisták” tapasztalataira is. Tevékenységüknek kétségtelenül pozitív eredményé, hogy ha csak egy bizonyos vékony mezőnyben is, de létrehozták a független közvéleményt, megalapozták a pártpropagandától, a tudomány és a kultúra hivatalosan kötelező stílusától teljesen eltérő gondolkodásmód elterjedését.

1956-ban a „Znak” mozgalom a fentebb említett geopolitikai realizmus alapelvéből és a lengyelek úgynevezett „forradalmár alkatának” elvetéséből indult ki, ezzel mintegy levonva a tanulságot az 1944-es varsói felkelés tragédiájából is. Az új pártvezetés és Władysław Gomułka támogatásáért cserébe a „Znak” mozgalom jelentős engedményeket csikart ki a hatalomtól. Létrehoztak néhány katolikus értelmiségi klubot, és újraindították a Tygodnik Powszechny című hetilapot, a „Znak” című folyóiratot és a „Znak” Kiadót. A „Znak” mozgalom kivívta a lehetőséget, hogy saját hangján szóljon és a nemzeti kultúrának saját elképzelése szerinti modelljét fogalmazza meg. Nehéz felbecsülni annak jelentőségét, hogy a lengyel szellemi élet befogadta a modern keresztény gondolatot. Ugyancsak nehéz felbecsülni azt a szerepet, amelyet Stefan Kisielewski, Hanna Malewska, Jerzy Turowicz, Jerzy Zawieyski, Stanislaw Stomma, Antoni Gołubiew vagy Jacek Woźniakowski könyvei betöltöttek. Az ő műveik Lengyelországban széles teret vívtak ki a hivatalos normáktól és a hivatalos sablonoktól független kultúra számára. Stefan Kisielewski, Jerzy Zawieyski vagy Stanislaw Stomma parlamenti fellépéseinek köszönhetően az ifjú lengyel nemzedékek legalább halvány körvonalaiiban fogalmat alkothattak a politikai pluralizmusról. A „Znak” kis képviselőcsoportjának ugyanis saját célkitűzése szerint az lett volna a feladata, hogy eljuttassa „ő szocialista-királyi felsége” realista, pragmatikus és katolikus ellenzékének szerepét.

Külön helyet foglalt el a „Więź”-csoport, a lengyel katolikus baloldal köre, amely a revizionista reményeket a „Znak” neopozitivistáinak politikai stratégiájával kötötte egybe. A Więź folyóirat Tadeusz Mazowiecki, Anna Morawska és más publicisták által képviselt újító szellemisége konfliktusos helyzeteket teremtett a szerkesztőség és a püspöki kar közt, ugyanakkor azonban megnyitotta az utat a világi értelmiséggel folytatandó eszmei dialógushoz. Éppen a Więź tette lehetővé a baloldali értelmiség számára, bár ez paradoxonként hangzik, hogy felülvizsgálja a kereszténységet és az egyházat érintő hagyományos sztereotípiáit.

A „Znak” és a „Więź”, amikor Gomułkát támogatta, egy meghatározott politikai irányzatot támogatott. Ennek lényeges elemét alkotta az egyház és az állam kapcsolatainak

fokozatos normalizálása (Lengyelország primásának szabadon bocsátása, az adminisztratív zaklatások beszüntetése, a hitoktatás törvényes engedélyezése stb.). Ebben az összefüggésben a „Znak” mozgalom a maga aktivitását a hatalom politikájának lojális – jóllehet mértéktartó és méltóságteljes – támogatására korlátozta. A revizionistákhoz hasonlóan a katolikus politikusok is inkább a felülről „ajándékozott” engedményeket és jogosítványokat kívánták, s nem törekedtek az alulról jövő nyomás megszervezésére. Az egyetértést keresték, nem pedig a konfliktusokat, ügyeltek a rendre, igyekeztek egyezsége jutni a párttal, őrizkedtek az ellenzékiségnek még a gyanújától is.

S bár a „Znak” vezetői sohasem követték el a revizionisták alapvető hibáját - vagyis mindig törődtek saját eszmei és politikai különállásuk kihangsúlyozásával, mégis ha közelebbről szemügyre vesszük a katolikus „neopozitivisták” maguk választotta politikai vonalát, a mozgalom története szerfelett kritikus tanulságokat kínál.

Bármely megegyezéssel politikának csak annyiban van értelme, amennyiben azt mindkét fél komolyan kezeli. A kommunista hatalom viszonylatában, amelynek szótárából hiányzik a megegyezés kifejezés, ez a politika csupán akkor értelmes, ha azt az erő pozíciójából folytatják. Minden más esetben a megegyezésből kapituláció lesz, a megegyezéssel politikából pedig menetelés a politikai önelvesztés irányába. Pontosan ezt az utat járta be a „Znak” képviselőcsoportja is.

Azáltal, hogy újra és újra megengedték az állami tényezőknek szempontjaik érvényesítését a képviselőcsoport személyi összetételét illetően, a mozgalom politikai irányvonala egyre konformistább lett. S miután alapelveikről lemondtak, a „Znak”-képviselők elvesztették tekintélyüket a társadalom szemében is, amely - noha maga általában erőtlenség - tiszteli a bátorságot és a következetességet. A „Znak”-képviselők útja a kompromisszumtól a kompromittációig vezetett. Erős szavak ezek. Mégis, nehéz másképp elkönyvelni azt a körülményt, hogy a „Znak” képviselői (az egyetlen Stanisław Stomma kivételével) megszavazták a Lengyel Népköztársaság Alkotmányának kiegészítéseit, holott az egész független lengyel közvélemény szemben állt ezzel. Így végződött hát annak a csoportnak a története, amely a pillanatnyi - s egyébként illuzórikus - előnyökén újra meg újra elárulta az alapelveit. A lengyel történelemnek számos paradoxonja van, ezek közt könnyelhetjük el azt a körülményt is, hogy Stanisław Stomma, az a politikus, aki Nagy Sándor és a *seine Relpolitik* feltétlen hódolója volt, a Lengyel Népköztársaságban befutott politikai karrierjét Rejtanhoz méltó romantikus gesztussal fejezte be.

A revizionisták és a neopozitivisták elképzelései két - egyébként alapvető - választ jelentettek az 1957-1964 közötti évek meghatározott helyzetére, a társadalom normalizálásának és a politikai enyhülésnek a korszakára, amelyben nőtt a társadalom lehetősége és viszonylag széles margó jutott az állampolgári szabadságjogoknak. Mind a két felfogás jelentős mértékben tükrözte a politikai nyugalom és a társadalmi-pszichológiai stabilizáció légkörét.

A revizionizmus és a neopozitívizmus gyengesége akkor mutatkozott meg, amikor kiéleződtek a társadalmi konfliktusok, vagyis a hatvanas évek második felében és a hetvenes években. Az egyetemisták és az értelmiségiek megmozdulása 1968 márciusában, az idejűniusi munkásrobbanás - e spontán társadalmi reakciók a revizionisták és a neopozitivisták vereségét bizonyították. Az elvont történetfilozófiai formulákról és a belőlük következő taktikai programokról, amikor azok a valódi történelmi folyamatokkal szembesültek, kiderült, hogy egyszerűen hasznavetetlenek. A társadalom és a hatalom közt támadt konfliktusok, bebizonyítva a revizionisták és a neopozitivisták reményeinek illuzórikus voltát, egyúttal drámai választás elé állították őket. Ha nem akarják a társadalmi megmozdulásokat a rendőri provokáció következményének tekinteni - noha ez a veszélyes kór a totalitárius rendszerekben élő értelmiséget mindig megkönyékezi - akkor világosan állást kell foglalni az éppen zajló konfliktussal kapcsolatban. Meg kell mondaniok, melyik fél nézőpontjával azonosulnak: azokkal, akik a gumibotokat suhogtatják, vagy azokkal, akiknek hátán a gumibotok csattognak. Ilyen nyílt konfliktusok esetén a következetes revizionizmus, csakúgy, mint a következetes neopozitívizmus elkerülhetetlenül a hatalom és a hatalmi nézőpont melletti kiálláshoz vezet. A szolidaritás a sztrájkoló munkásokkal, a tüntető egyetemistákkal vagy a tiltakozó értelmiségiekkel mind a „revizionisták” párton belüli stratégiáját mind a „neopozitivisták” megegyezései politikáját kérdésessé teszi. Mindkettőből kiiktatódik egy lényeges, ha nem éppen a legfontosabb elem: az alapvető viszonyítási rendszerként elismert hatalom.

7

A mai lengyel ellenzéknek nem a „reform vagy forradalom” dilemmájával kell szembenéznie, ami a XIX. századi baloldali mozgalmak alapkérdése volt. Ha arra törekedne, hogy a párt által gyakorolt diktatúrát forradalmilag megdöntse, vagy tudatosan szervezkedne bármi ehhez hasonló megoldás ügyében, úgy legalább annyira elrugaszkodna a valóságtól, mint amennyire veszélyes úton járna. A rezsim megdöntésére számítani Lengyelországban mindaddig irreális, amíg a Szovjetunió politikai szerkezete nem változik meg; veszélyes dolog konspirációs tevékenységre törekedni. Ha nem létezik hiteles politikai kultúra, és nem

léteznek a demokratikus közélet elemi normái, a konspirálás szükségképpen csak elmélyíti a társadalom szenvedéseit, miközben cserébe nem sokat ad. A forradalmi programok és a konspirációs akciók csupán a rendőrség érdekeit szolgálhatják, megkönnyítik a hisztériás hangulat szítását, és lehetővé teszik a rendőrségi provokációt.

A kelet-európai másként gondolkodók előtt véleményem szerint nincs más út, mint megalkuvás nélkül harcolni a reformokért, szorgalmazni a fejlődést, amely kiszélesíti az állampolgári szabadság és az emberi jogok körét. A lengyel példa jól mutatja, milyen lényeges eredményeket lehet elérni, ha a társadalom szüntelen nyomás alatt tartja a hatalmat. Ha most kontinensünk túlsó végéről akarunk példát meríteni, azt mondhatnánk, hogy a lengyel demokratikus ellenzék koncepciója inkább a spanyol, s nem a portugál mintához áll közel; lassú, fokozatos, részleges átalakulással számol, nem pedig hirtelen fordulattal, nem akarja a létező rendszert erőszakos úton megsemmisíteni.

Az a tényező, amely a lehetséges evolúció határait kijelöli - és ez minden bizonnyal hosszabb időre így marad a Szovjetunió katonai és politikai jelenléte Lengyelországban. A szovjet katonai beavatkozás rémképe, a Varsó utcáin képzeletben végigdübörgő szovjet tankok felettébb gyakran megbénítják az ellenállási szándékot. Budapest és Prága emléke sokaknak diktálja azt a meggyőződést, hogy a szovjet vezetők nem fognak belemenni soha semmilyen változásba. Mégis, ha közelebbről megvizsgáljuk, e kérdés sokkal bonyolultabbnak tűnik.

Ne feledjük: 1956-ban Władysław Gomułka hatalmas népszerűségét a „szovjet kérdés” ügyes megfogalmazásának köszönhetette. Minden valamirevaló pártvezető meghallgatásra találhat és támogatást szerezhethet, ha a félelemmel és a társadalom által igényelt biztonsággal hatásosan tud zsonglórkodni. Ezt a hűrt próbálta pengetni Mieczysław Moczar, de a társadalom ilyenén érzelmeire hivatkozott Franciszek Szlachcic is azzal a mondásával, amely Varsóban szállóige lett, hogy „a lengyel-szovjet barátság legyen olyan, mint egy jó tea: erős, forró, de nem túl édes”. Igaz ugyan, hogy mindkét funkcionárius menetelése a hatalom felé - amibe beletartozott a szélesebb körű népszerűség keresése - félbeszakadt, ám ettől még nem szűnt meg a szovjet kérdés politikai kiaknázhatósága.

Ha a lengyel-szovjet kapcsolatokat a maguk összetettségében kívánjuk elemezni, úgy először is látnunk kell a szovjet politikai vezetés, a lengyel politikai elit és a lengyel demokratikus ellenzék alapvető érdekazonosságát. Mindhárom fél számára a szovjet fegyveres beavatkozás Lengyelországban politikai katasztrófa lenne. A lengyel vezetőknek ez az intervenció trónfosztást jelentene vagy legalábbis visszaminősítést: korlátozott szuverenitású 34 milliós állam vezéri státuszából a szovjet birodalom rendőrbiztosi szintjére.

A szovjet vezetőknek viszont emlékezniük kell a magyarországi és a csehszlovákiai intervenció nemzetközi következményeire; emlékezniük kell a lengyel munkások elszántságára az 1970. decemberi és az 1976. júniusi események során. Ha ehhez még hozzáadjuk a lengyelek hagyományosan oroszellenes érzelmeit és képességét a reménytelen harcra, ami szintén a lengyel hagyomány szerves részét képezi (vegyük például az 1944-es varsói felkelést), akkor túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy a szovjet vezetés számára a lengyelországi katonai beavatkozás egyet jelentene a Lengyelországnak átnyújtott hadüzenettel, s bár ezt a háborút katonailag Lengyelország szükségszerűleg elveszítené, politikailag a Szovjetunió mégsem tudná megnyerni. A Szovjetunió Lengyelországgal vívott győzelmes háborúja a lengyelek számára a nemzet lemészárlását jelentené, de a szovjet vezetők számára is nagy politikai vereség lenne. Úgy vélem, ezért is tesznek meg sok mindent a szovjet állam korifeusai, de a LEMP vezetői is, hogy egy ilyen konfliktust elkerüljenek. A dolgok illetően állása kijelöli a lehetséges politikai manőver területét: ez az érderendszer körvonalazza a lehetséges kompromisszum mezejét.

Nem állítom azt, hogy lehetetlen egy szovjet intervenció Lengyelországban. Épp ellenkezőleg: úgy vélem, hogy elkerülhetlenné válhat, ha egyrészt a moszkvai és a varsói hatalom, másrészt a társadalom elveszíti valóságérzékét, mértéktartását és józan esztét. Arra pedig az ellenzéknek illeti, neki tudatosítania kell magában, hogy a lengyelországi átalakulások - legalábbis az első fázisban - csakis a „Brezsnyev-doktrína” keretei között lehetségesek.

8

A revizionisták és a neopozitivisták is azt vallották, hogy programjuk a „Brezsnyev-doktrína” behatárolta keretek között irányozza elő a fejlődés megkívánta változásokat. Ami véleményem szerint a mai ellenzék megkülönbözteti e koncepciók híveitől, az az a meggyőződés, hogy az evolucionista program igazi címzettje a független közvélemény kell legyen, nem pedig a totalitárius hatalom. A programnak a társadalom számára kell útmutatást nyújtania, milyen magatartást tanúsítson, nem pedig a hatalomnak, hogyan reformálja meg saját magát. Nincs jobb útmutatás a hatalom számára az igazi, alulról jövő nyomásnál.

Az „új evolucionizmus” tételének alapvető eleme, hogy meg van győződve a munkásság erejéről, amely már néhány alkalommal kemény és következetes magatartásával látványos engedményekre kényszerítette a hatalmat. Nehéz előre megjósolni a helyzet alakulását e körökben, de aligha kétséges, ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalmi elit a legjobban tart, és amelynek nyomásával szemben meg kell hátrálnia. A munkásság által gyakorolt nyomás nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy kialakuljanak a közélet demokratikus formái.

Nem egyszerű és nem könnyű előrelátni ezt a folyamatot: a félelem korlátainak következetes áttörésére és új politikai tudat kialakítására egyaránt szükség van. Az, hogy hiányoznak a valódi munkásintézmények, a politikai ellenállás mintái és hagyományai, kétségkívül olyan körülmény, amely fékezi ezt a folyamatot. Az a nap, amikor a hivatalos intézményektől függetlenül megalakult a munkásönvédelem első szervezete, vagyis amikor létrejöttek a sztrájbizottságok a szccecini és a gdański hajógyárban, a munkásöntudat új korszakát nyitotta meg. Ki tudná előre megmondani, mikor és milyen körülmények között jönnek majd létre más, a munkásérdekeket képviselő tartósabb intézmények, és milyen lesz azok formája: spanyol mintára megalakuló munkásbizottságok lesznek-e, vagy független szakszervezetek, vagy például ellenállási pénztárak. Abban a pillanatban mégis, ahogy ilyen intézmények létrejönnek, az „új evolucionizmus” többé már nem pusztán a reményt kereső értelem látomása lesz.

9

A lengyel helyzet lényeges eleme a katolikus egyház és az általa betöltött szerep. A lengyel társadalom többsége kötődik az egyházhoz, a katolikus papok magatartásának pedig gyakran egyáltalán nem elhanyagolható politikai súlya van. Külön figyelmet érdemel a lengyel püspöki kar viselkedésének fejlődési vonala. E fejlődés könnyen kiolvasható a hivatalos egyházi dokumentumokból. A minden társadalmi és politikai változást elutasító egyházi hierarchia következetesen antikommunista magatartását, amely 1945 után volt tapasztalható, egyre nyilvánvalóbban az antitotalitárius magatartás váltja fel. Az „istentagadók” elleni siralmak az Emberi Jogok Nyilatkozatának alapelveire hivatkozó dokumentumoknak adják át helyüket; a lengyel püspökök pásztorleveleikben az igazsághoz való jogot, a szabadságot és az emberi személy méltóságát védik. Védelmükbe veszik - ami ebben az összefüggésben különösen fontos - a munkás emberek állampolgári jogait is, legfőképp pedig a sztrájkhoz és a független szakszervezetekhez való jogot.

A hatalom szorításának következetesen ellenszegülő katolikus egyház, a keresztény erkölcs és az Emberi Jogok Nyilatkozata alapelveit védő egyház *nolens volens* egy olyan központ, amely megszilárdítja a társadalomban a nonkonformizmus és a méltóság magatartását; ennél fogva az egyház lényeges ösztönző tényező abban az egyre általánosabb törekvésben, amely az állampolgári szabadságjogok körének bővítésére irányul.

10

Az „új evolucionizmus” azokra a törekvésekre épít amelyek a lassú és fokozatos változásokat

tartják szem előtt, ez azonban nem jelenti, hogy az e változások jegyében létrejövő mozgalom mindig békés lesz, s hogy nem követel majd áldozatokat. Ennek a mozgalomnak részét alkotta a múltban - s így történhet ez a jövőben is - minden tömeges munkás- és diákmegmozdulás. A reakció, amely ezekre a fellépésekre született, rendszerint különféle vitákhoz vezetett a hatalmi eliten belül. Fel kell tehát tennünk a kérdést: léteznek-e a pártban és a pártvezetésben olyan erők, amelyek alkalmasak a reformprogram felvállalására, újjászülethet-e a párton belüli revizionizmus? Sőt még azt is: a demokratikus ellenzék szövetségesre találhat-e bármely párton belüli érdekcsoportokban?

A „revizionizmus”, ez az ötvenes évek közepén létrejött belső megújulási mozgalom, történelmileg elavult jelenség. Lengyelországban manapság már csak azért is nehéz olyan mozgalmat elképzelni, amely a marxista-leninista elméletet vagy annak bizonyos elemeit kívánja felhasználni, hogy ily módon kényszerítse ki a létező rend megreformálását, mert maga az elmélet is halott képződmény, üres gesztus, hivatali szertartás lett. Létezése nem vált ki vitákat, nem ébreszt érzelmeket, nem tud a belső feszültségek és szakadások forrásává válni.

Ennek ellenére úgy vélem, hogy a pártban elkerülhetetlenül szükség van változásokra. A dialektikus materializmus titkai iránt tökéletesen közömbös több százezer párttag között szép számmal vannak olyanok, akik számára a LEMP-hez való tartozás egész egyszerűen a közéleti szerepvállalás elengedhetetlen feltétele. A párttagok közt sokan a *Realpolitik* elveit vallják, pragmatikusok, a gazdasági reformok hívei. Politikai meggyőződésük és politikai döntéseik az osztálytársadalmi hangulat nyomása alatt formálódnak és a nemzetgazdaság zökkenőmentes működésének feltételeitől függenek. Pragmatizmusuk rávezeti őket arra, hogy a technikai fejlődést, a kapitalista országokkal való tudományos-technikai együttműködés szorosabbra fűzését válasszák, hogy a szűk ideológiai kritériumokkal szemben a szakértelmet részesítsék előnyben. Ez ugyanakkor nyilván nem egyenlő a demokrácia szorgalmazásával. A „pártpragmatikusnak” semmi oka, hogy demokratikus változásokat, pluralizmust vagy igazi önkormányzatot akarjon. Arra viszont nagyon is van oka, hogy megértse, a pluralizmusra törekvő erőkkel kötött kompromisszum hatásosabb politika szokott lenni, mint a brutális megtorlások alkalmazása. A „pragmatikus” ugyanis tökéletesen tisztában van azzal, hogy a megtorlások semmit sem oldanak meg, csak a társadalmi elégedetlenség egymást követő, beláthatatlan következményekkel járó kitöréseit készítik elő.

A „pártpragmatikus” következképpen igyekszik majd elkerülni az ilyen helyzeteket. Éppen ezért lehet a demokratikus ellenzék számára partner, akivel politikai

kompromisszumot lehet kötni, de sohasem lesz belőle politikai szövetséges. Ezt a megkülönböztetést lényegesnek tartom. Úgy vélem ugyanis, ha a demokratikus ellenzék tagjai lemondanak arról, hogy különbséget tegyenek a hatalmi apparátusban létező eltérő irányzatok közt, azzal figyelmen kívül hagyják a realitásokat, ami maximalizmusba, a politikai kalandorság zsákutcájába viszi őket. Másrészt, ha saját törekvéseinket azonosítjuk a párt pragmatikus szárnyának céljaival, úgy megismételjük a revizionisták hibáit, hamis szövetségeket kötünk, elveszítjük eszmei identitásunkat. A demokratikus ellenzék tagjainak egyáltalán nem szabad túlzott reményeket táplálniuk a „megértő” pártvezetők iránt, nem szabad bedőlniük az olyasféle érveknek, hogy „ne nehezítsétek a jelenlegi pártvezetés helyzetét, az utána következő úgyis csak rosszabb lehet”, amivel csupán a szájukat akarják befogni. A demokratikus ellenzéknek az a dolga, hogy világosan megfogalmazza saját különálló politikai céljait, és csakis ezekből kiindulva kössön politikai kompromisszumot. Ha a hatalom a fellázadt munkásokkal szemben a véres mészárlás helyett a „munkásosztállyal történő konzultációk” követelményét fogalmazza meg, a demokratikus ellenzék ezt nem fogadhatja el elegendő engedményként („hiszen nem lőnek”), de nem tekintheti mit sem jelentő fikciónak sem. Éppen ellenkezőleg: a demokratikus ellenzék minden egyes tagja vegyen részt rendszeresen és állandó jelleggel a közéletben, lépjenek fel együttesen megfelelő politikai akciók keretében, az alternatív programok megfogalmazásában. A többi csak hiú ábránd.

11

Alternatív programok megfogalmazása, az imponderábilák védelme - ez az értelmiség feladata. Pontosabban szólva, az értelmiség ama kis részének a feladata, amely kötelességének tartja továbbvinni a XX. század eleji, „alázatot nem ismerő” értelmiség hagyományait, a Brzozowski és Wyspiański, Żeromski és Nałkowska-féle hagyományt. Miközben szolidárisnak érzem magam e hagyományokkal és e kiemelkedő szellemekkel, a legkevésbé sem kívánom túlértékelni jelentőségüket. Ugyanakkor nem venném félvállról azokat a hangokat, amelyek jóllehet gyengék és szórványosak - mégis hitelesek, formálják a független közvéleményt, alakítják a nonkonformista magatartást és az ellenzéki gondolkodást. Ezt az utat ma különböző hagyományok és különböző rétegek képviselői járják: exrevizionisták (mint jómagam is), volt neopozitivisták, de olyanok is, akiknek tudatos eszmei élete 1968 után kezdődött.

Az ifjú nemzedék eszmei törekvéseinek iránya és a politikai változások trendje mind Lengyelországban, mind Kelet-Európa többi országában attól függ, hogyan hallatja hangját

ez a réteg és szinkronba tud-e kerülni a munkásosztály színrelépéseivel. A jelen körülmények közt, amikor a szabad sajtó is hiányzik, a független szakszervezetek is, e réteg erkölcsi és politikai felelőssége nagyobb, mint bármikor. Azoktól tehát, akik e köröket képviselik, éppen a rendkívüli felelősség nevében megkövetelhető, hogy mondjanak le az anyagi haszonról és a hivatalos elismerésről, megkövetelhető tőlük az igazság.

Az értelmiségi ellenzék az igazságot követelve vagy - Leszek Kolakowski szavaival - „méltóságban élve”, nem csak és nem is annyira az úgynevezett jobb holnapért harcol, inkább a jobb máért. Minden ellenzéki aktus utat nyit a cselekvéshez, lehetővé teszi, hogy akár már ma is a demokratikus szocializmus strukturális elemeinek kiépítésével foglalkozzunk, hisz ehhez nemcsak - és talán nem is elsősorban - a jogi és intézményi struktúrát kell megteremtünk, hanem mindenekelőtt a szabad emberek valódi, nap mint nap együtt létrehozott közösségét.

Párizs, 1976. október 15.

Adam Michnik: *Gondban a bohóc. Esszék és tanulmányok*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1996. (Fordította Tischler János)